

TÜMEN

üzerine kurulduğu ve en büyük askerî birliğin 10.000 askerden oluştuğu bilinmektedir. Bu durumda tümen kelimesinin askerî mânada kullanılmasının Asya Hun Devleti'ne kadar uzanması ihtimali vardır (Ögel, I, 211; Kafesoğlu, s. 282, 345). Tümenin karşılığı Kâşgarlı Mahmud tarafından "çok" (kesîr) şeklinde verilmiş, örnek olarak, "Tümen türügü sözledi" (Bir yığın söz söyledi) cümlesi zikredilmiştir (*Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, I, 233-234, 402). Kelime *Codex Cumanicus* ile Mısır coğrafyasında kaleme alınan Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde de "on bin, binlerce" anlamında geçer.

Çok eski tarihlerde Moğolca'ya geçtiği anlaşılan tümen kelimesine 1240'ta yazılan *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'nde "tumed" (on bin kişilik askerî birlik) ve "tumed un noyat" (tümen kumandanları) şeklinde rastlanır. Tümen Moğol coğrafyasında zamanla askerî mânasının yanında idarî-içtimai bir mâna da kazanmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nda bütün Moğol milleti ulus-tümenlere taksim edilmiş ve bu taksimatta tümen tıpkı ulus gibi birkaç "otok"un dahil olduğu büyük kabile grubunu ifade etmiştir. Bu dönemde her büyük kabile grubu kendi adıyla anılan bir tümen meydana getirmiştir. Bu birlikler sabit değildi; zaman zaman parçalara ayrılarak değişikliğe uğramış, bazan eski tümenler kaybolurken yenileri ortaya çıkmıştır (Vladimirtsov, s. 195, 197-198).

Tümen kelimesi Büyük Moğol İmparatorluğu'ndan doğan Çağatay, Altın Orda ve İlhanlı devletlerine de geçmiştir. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren üç farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. 1. Askerî birlik olarak tümen İlhanlı, Çağatay ve Altın Orda devletleri teşkilâtında "on bin kişiden oluşan askerî birlik" demektir. Bununla birlikte kelimenin gerçekten 10.000 kişilik askerî birliğe tekabül edip etmediği tartışmalıdır. İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde tümen kumandanlarına emîr-i tümen denilmiştir (Reşîdüddin, I, 172; II, 1479; Ebû Bekr-i Tihriânî, II, 428). İran coğrafyasında tümenin "askerî birlik" anlamında kullanımı her ne kadar Safevîler ve Afşarlar devrinde kesintiye uğramış görünse de sistem Kaçarlar zamanında 1852 yılında "tümen-bendî" adıyla yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemede İran ordusu her biri 10.000 askerden oluşan toplam on tümene ayrılmıştır. Bu sistem 1890-1891 yıllarında lağvedilinceye kadar devam etmiştir. 2. Malî-idarî birim olarak tümen İlhanlı ve Çağatay devletlerinde eyaletin alt birimini meydana getiren na-

hiyeler için kullanılmıştır (Cüveynî, II, 255; Müstevfî, s. 53, 55). Bu taksimatta devlete bağlı bütün eyaletlerin değil sadece bazı eyaletlerin tümenlere ayrıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ İlhanlı Devleti'nde yaklaşık kırk şehrin bulunduğu Irâk-ı Acem ve Azerbaycan eyaletleri toplam dokuzar tümeden oluşmaktaydı (Müstevfî, s. 47, 75). G. le Strange ve G. Vernardsky gibi araştırmacılar tümenin bölgenin çıkardığı asker sayısı (10.000) ilgili bulunduğu asker kabul ederken V. V. Barthold ve B. Spuler gibi araştırmacılar kelimenin bölgede yaşayan 10.000 kişilik nüfusla ilişkili olması gerektiğini düşünmüştür. Öte yandan bazı sözlüklerde tümenin yüz köyden meydana gelen idarî birim için kullanıldığı kaydedilmiştir. Kelimeyle ilgili bütün metinleri gözden geçiren G. Doerfer geç Moğol devrinde bundan artık sayısal bir anlam çıkarılmaması gerektiği görüşündedir (*TMEN*, II, 637). Tümen kelimesinin İlhanlılar döneminde Farsça kurallara göre "tümenhâ", Arapça kurallara göre "tümânât" şeklinde çoğulu yapılmıştır (Cüveynî, II, 255; Vassâf, s. 126, 284). 3. Para birimi olarak tümen İlhanlılar devrinde yaygındır. Para hesaplarında zaman zaman dirhem, dinar, zer, akçe ve bâliş için "on bin" anlamında kelimenin kullanıldığı görülür: "On tümen râyîç altın ki yüz bin dinar eder" (Şems-i Münşî, II, 12). Buradan hareketle kelime İlhanlılar döneminde büyük paraların hesabında kullanılmıştır. Bu durum, tümenin İran coğrafyasında muhtemelen Akkoyunlular devrinde itibaren yavaş yavaş "para birimi" mânasını kazanmasına yol açmıştır. Kaynaklarda daha Akkoyunlular döneminden itibaren "tümen-i Tebrîzî" tabirine rastlanır (Ebû Bekr-i Tihriânî, II, 341, 363, 454). Şah İsmâil'in tahta geçmesiyle birlikte Tebriz'de kesilen ilk sikkeye de tümen adı verilmiştir. Bu yaklaşık 10.000 gümüş dinar değerindeydi. İran'da resmen tümen adını taşıyan sikkelere Feth Ali Şah zamanında da (1797-1834) bastırılmış, bunu Nâsîrüddin Şah döneminde (1848-1896) bastırılan 10 tümenlik para takip etmiştir. 1929'da para sisteminin yeniden düzenlenmesinin ardından 1 tümen 10 riyale, 1 riyal 100 dinara eşdeğer kabul edilmiştir. Kelime İran'da bugün de konuşma dilinde 10 riyale tekaül eden para birimidir. Tümen XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyasında "on bin, pek çok" ve "fırka" anlamlarında yaygın biçimde geçer. Kelime bugün Türkiye Türkçesi'nde "büyük küme, yığın" ve "tu-gayla kolordu arasındaki askerî birlik" mâ-

nasında kullanılmaktadır. Halk ağzında ise "yığın, küme, sürü; toptan, hepsi birden" anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır. Tümen kelimesi, XIII. yüzyıldan itibaren Türkler ve Moğollar'la temasta bulunan pek çok milletin diline geçmiştir. Bu diller arasında Farsça, Arapça, Urduca, Ermenice, Gürcüce, Süryânîce, Macarca, Bulgarca ve Rusça'yı saymak mümkündür (Doerfer, II, 641-642).

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, I, 233-234, 402; IV, 670; Doerfer, *TMEN*, II, 632-642; Clauson, *Dictionary*, s. 507-508; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (trc. Kemal Aytaç), Ankara 1992, s. 202; Recep Toparlı vdğr., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 287; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 114, 149, 150, 151; Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, I, 70, 169; II, 255; III, 53, 70; Reşîdüddin Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmî'u't-tevârih* (nşr. M. Rüşen – Mustafa Müsevî), Tahran 1373/1994, tür.yer.; Vassâf, *Tarih* (nşr. M. İsfahânî), Tahran 1338, s. 126, 284, 416, 506, 672; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulüb* (Strange), s. 47, 53, 55, 67, 75; Şems-i Münşî, *Destürü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskva 1964-76, tür.yer.; Ebû Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyârbakriyye* (nşr. Necati Lugal – Faruk Sümer), Ankara 1993, II, 341, 356, 363, 427, 428, 454; W. Hinz, "The Value of the Tuman in the Middle Ages", *Yâdnâme-yi İrânî-yi Minorski* (nşr. Müctebâ Minovî – İrc Efsâr), Tahran 1348 hş., s. 90-95; Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, Göttingen 1973, s. 18, 138, 141, 143; Bahâeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981, I, 211, 217; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, Leiden 1985, s. 255, 330, 333, 336; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara 1987, s. 157-159, 191-199, 224, 226, 229; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlâqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preiss – D. O. Morgan), Leiden-Boston 2000, s. 39-56; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2002, s. 282, 345; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009, tür.yer.; W. Barthold, "Tümen", *IA*, XII/2, s. 139-140; R. Amitai, "Tümân", *EI*² (İng.), X, 619; R. E. Darley-Doran, "Tümân", a.e., X, 619-621; Nâdiâ Bergnişî, "Tümân", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, Tahran 1383/2004, VIII, 622-625; Ali Ekber Diyanet, "Tümân", *DMBİ*, XVI, 404-406.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

TÜMER, Günay
(1938-1995)

Dinler tarihçisi.

23 Haziran 1938'de Ankara'da doğdu. Aslen Kastamonulu olan babası ağır ceza hâkimi Ahmet Cemal, annesi Hikmet Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Kastamo-

nu'da tamamladı (1955). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1961'de mezun oldu. Mezuniyet tezi *Kur'an-ı Kerim'de Nüzûl Sebeplerinin Mahiyet, Husûsiyet ve Kaideleri* adını taşımaktaydı. Günay Tümer sırasıyla Akçadağ Öğretmen Okulu (1961-1962), Kastamonu Kız İlköğretmen Okulu (1962-1963), Adana İmam-Hatip Okulu (1965-1966), Ankara Etlük Ortaokulu (1966-1967) ve Ankara İmam-Hatip Okulu'nda (1967-1969) öğretmenlik ve idarecilik yaptı. Askerliğini yedek subay olarak Hakkâri'de tamamladı (1965). 1969 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tefsir dalında çalışmayı arzu etmesine rağmen söz konusu alanda kadro açılmadığı için Dinler Tarihi Kürsüsü'ne asistan tayin edildi. Hikmet Tanyu yönetiminde çalışmalarına başladı. 1974'te tamamladığı *Birûni'nin İslâmiyet ve Diğer Dinler Hakkında Düşünceleri* başlıklı teziyle Türkiye'de karşılaştırmalı dinler tarihi alanında ilk ilmi çalışmayı yapan akademisyen oldu. 1979'da *Hıristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem* başlıklı teziyle doçent unvanını aldı. Doçentlik tezi için bir süre İngiltere'ye giderek British Library'de araştırmalar yaptı. Yehova Şahitleri konulu tezim çalışmasıyla 1985'te profesörlüğe yükseltildi ve 1986 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyeliğine tayin edildi. Burada Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı ile Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü başkanlıklarını yürüttü; yönetim kurulu üyeliği ve dekan yardımcılığı yaptı; üniversite senatörlüğü görevlerinde bulundu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin hazırlık çalışmalarına katıldı (1988) ve bu katkısını hayatının sonuna kadar sürdürdü. Günay Tümer 22 Ağustos 1995 tarihinde Kastamonu-Araç yolunda geçirdiği trafik kazası sonucu öldü ve Bursa'da Emirsultan Mezarlığı'na defnedildi. Öğrencileriyle ilgilenen hoşgörülü bir hoca, ciddi ve titiz bir ilim adamı olarak tanınan Tümer'i derinden etkileyen üç örnek şahsiyet söz konusudur. İleri araştırma yöntemine ve başarılı karşılaştırmalarına hayran olduğu Birûni, ikincisi kendisinden özel dersler aldığı ve mânevî rehberliğini önemseydiği Kastamonulu Mehmet Feyzî Efendi (Şallıoğlu), üçüncüsü ise akademik araştırmalarına yön veren Hikmet Tanyu'dur. Günay Tümer'in ilmi çalışmalarında başta Birûni, Yehova Şahitleri ve Hz. Meryem olmak üzere din, dinin anlatımı, dinlerin öğretimi, din-toplum ve din-devlet ilişkisi, dinlerde dünya-âhiret dengesi, misyonerlik ve dinler tarihi meseleleri ele aldığı başlıca konulardır. Me-

todojik açıdan değerlendirildiğinde özellikle akademik eserlerinde tarihsel, fenomenolojik ve karşılaştırmalı inceleme yöntemlerini bir arada başarıyla uyguladığı söylenebilir.

Eserleri. 1. *Birûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini* (Ankara 1975, 1986, 1992). Doktora tezi olup ikinci bölümünün geniş bir özeti makale halinde ayrıca yayımlanmıştır (*Beyrûni'ye Armağan*, Ankara 1974, s. 209-231). Üç bölümden oluşan kitapta Birûni'nin hayatı ve eserleri, ilmî ve dinî kişiliği, tarih anlayışı ve metodu ele alınmış, belli fenomenler ekseninde dinlerle ilgili karşılaştırmalarına yer verilmiş, Hinduizm başta olmak üzere çeşitli dinlere dair bilgiler bir araya getirilmiştir. 2. *Lise ve Dengi Okullar İçin Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi: 1. Sınıf* (Rami Ayas ile birlikte, Ankara 1982). 3. *İmam-Hatip Liseleri İçin Dinler Tarihi: 12. Sınıf* (Abdurrahman Küçük ile birlikte, Ankara 1985, 1990). 4. *Yeni Dokümanlar Işığında Yehova Şahitleri* (Ankara 1987). Hikmet Tanyu'nun kitabından (*Yehova Şahitleri*, Ankara 1973) sonra, bu konuda benzer neticeye varılmış ikinci akademik çalışmadır. Tanyu'nun kullandığı Almanca kaynaklara karşılık Günay Tümer, İngilizce kaynaklara dayalı daha sistematik bir çalışma ortaya koymuştur. Yayımlanmış iki makale ile ("Yehova Şahitlerinin Mahiyeti ve Ülkemizde Mer'î Hukuk Karşısındaki Durumu", *AÜİFD*, XXVI [1983], s. 491-548; "Yehova Şahitleri Hareketi ve Bir Din Olup Olmadığı", *AÜİFD*, XXVII [1985], s. 221-263) yeni bir çalışmanın birlikte düzenlenmesinden oluşan, "hassâmâne bir gayeye değil ilmi araştırma sâikine" dayandığı belirtilen bu kitapta Yehova Şahitleri'nin mahiyeti, bu hareketin bir din olup olmadığı ve devletin temel nizamları karşısındaki durumu genişçe ele

alınmıştır. 5. *Dinler Tarihi* (Abdurrahman Küçük ile birlikte, Ankara 1988, 1993, 1997, 2002). Yazıldığı dönem açısından en kapsamlı dinler tarihi kitabıdır ve ilkel kabile dinleri, millî dinler, evrensel (ilâhî) dinler şeklinde bir sınıflandırma ile yaşayan dinleri konu almaktadır. Kitapta genel olarak nitelendirici (descriptif) yöntem uygulanmakla birlikte değerlendirme ve karşılaştırmalara da yer verilmiştir. 6. *Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem* (Ankara 1996). Belli bir dinî fenomenin iki din açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesi bakımından çığır açıcı bir örnek sayılabilir. Kitabın metodoloji ve kaynak bilgisini de içeren giriş bölümünde dinler tarihi çerçevesinde İsa ve Meryem ile Meryem kültürünün tarihçesi verilmiştir. Her iki dinin Meryem'e bakışı ayrı bölümlerde ele alındıktan sonra benzer ve farklı noktalar son bölümde ortaya konulmuştur.

Günay Tümer'in makaleleri arasında "Çeşitli Yönleriyle Din" (*AÜİFD*, XXVIII [1986], s. 213-267) adlı makalesi ilk sırayı alacak kadar önemlidir. Bu çalışma müellifin daha sonra din ve din bilimlerine dair yazdıklarının esasını teşkil etmiştir. Tümer'in diğer belli başlı makale ve bildirileri şunlardır: "Birûni'nin Türkojoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler" (*a.g.e.*, XXII [1978], s. 361-365); "Batı'da Din Bilimleri Kavramı ve Dinler Tarihi Çalışmalarında Metodoloji" (*Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun 1989, s. 139-149); "Günümüzdeki Dinlerde Dünya-Âhiret Dengesi" (*Dünden Bugüne İslâm Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*, Bursa 1990, s. 13-35); "Günümüzde Doğu Hıristiyanlığı" (*Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 123-134); "Bizans'ta Din-Devlet İlişkisi" (*Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu: Bildiriler*, İstanbul 1996, s. 53-55); "Vaa'z'da Takip Edilecek Metod I-III" (*Diyanet Dergisi*, XVII [1978], sy. 1, s. 5-23; sy. 2, s. 110-127; sy. 3, s. 334-344). Onun Türkiye'de dinler tarihi alanının ilk kaynak metinleri arasında yer alan çeviri makaleleri ise Joseph L. Hromádka'dan "Doğu Ortodoksluğu" (*AÜİFD*, XVII [1969], s. 239-258), William P. Alston'dan "Din" (*AÜİFD*, XVIII [1970], s. 163-176), Lewis Hodous'dan "Konfüçyüs Dini" (*AÜİFD*, XXI [1976], s. 391-410) ve Ninian Smart'tan "Tarih öncesine Ait Dinlerle İlgililer" (*AÜİFD*, XXV [1981], s. 297-323) şeklinde sıralanabilir. Tümer'in ilk kitap tanıtma yazısı Ahmed Şelebi'nin "Mukâre-netu'l-Edyân"ı üzerinedir (*AÜİFD*, XVIII [1970], s. 203-221). Ayrıca "Beyrûni'ye Ar-

Günay Tümer

TÜMER, Günay

mağan" (*A'İFD*, XXI [1976], s. 429-439) ve "Bir Türkçe Kasas-ı Enbiyâ" (*A'İFD*, XXII, [1978], s. 397-404) adlı yazıları da bu konudaki çalışmalarını için örnek olarak zikredilebilir. Günay Tümer'in ilmi çabasının dik-kate değer bir yönünü ansiklopedi madde-leri oluşturmaktadır. *Türk Ansiklopedisi*, *Şâmil İslâm Ansiklopedisi* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne çeşitli maddeler yazmıştır. Bunlar arasında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde çıkan "Bîrûnî, Din (Genel Olarak Din ve Din Bilimleri), Brahmanizm" ve "Budizm" önemlidir. Tümer'in Yehova Şahitliği'ne dair bilirkişi raporları, yayımlanmamış çeviri ve bildiri, konferansları, radyo-televizyon konuşmaları da vardır. *The Great Religions of the Modern World* (ed. Edward J. Jurji, Princeton 1967) adlı eserin çevirisini tamamladığı halde bu tercüme henüz neşredilmemiştir.

Günay Tümer, Amerikalı bir Protestan misyonerince hazırlanan yüksek lisans tezi projesinde yazmış olduğu *Dinler Tarihi* adlı kitabı (Ankara 1988) açısından inceleme konusu yapılmış, Kenneth Frank, bu çalışmada Tümer'in John Hick'in üçlü modelini kullanarak kapsayıcı tutumu temsil ettiği iddiasında bulunmuştur (Kenneth Frank, "Kapsamlılık ve Sınırlayıcılık: Bazı Türk İlahiyatçıların İslâm Dışı Gelenekler Mensuplarına Bakışı", *D'İF*, İzmir-Clairemont 1993, s. 9-19). Ahmet Özgül'ün daha çok röportajlara dayanan me-zuniyet tezi (1996, "Prof. Dr. Günay Tümer: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri", UÜ İlahiyat Fakültesi), yüksek lisans düzeyinde ol-gunlaştırılma aşamasında iken çeşitli se-beplerle tamamlanamamıştır. Ölümünden bir yıl sonra kendisi için Ankara'da dü-zenlenen anma toplantısı ve sempozyum-da yapılan konuşmalar ve sunulan bildiri-ler yayımlanmıştır (Ankara 1998). Muhit-tin Ertaş, *Günay Tümer'in Dinler Tarihi Bilimindeki Yeri* başlıklı bir yüksek li-sans tezi hazırlamıştır (2001, Fırat Üniver-sitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Küçük, "Prof. Dr. Günay Tümer: Eserleri ve Türkiye Dinler Tarihine Katkıları", *Dinler Tarihi Araştırmaları-I*, Ankara 1998, s. 109-120; a.e., s. 75-105 (çeşitli kişilerin kısa konuşmaları); Süleyman Sayar, "Prof. Dr. Günay Tümer'in Dinler Tarihçiliği", *Dinler Tarihi Araştırmaları-VII*, Ankara 2010, s. 541-557; a.mlf., "Türkçe Literatürde Yehova Şahitleri", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/4, Bursa 1992, s. 291-292; a.mlf., "Prof. Dr. Günay Tümer'in Hayatı ve Çalışmaları", a.e., VII/7 (1998), s. 391-398; a.mlf., "Prof. Dr. Günay Tümer'e Göre Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem", a.e., VII/7 (1998), s. 399-408.

SÜLEYMAN SAYAR

TÜPBEBEK

Erkeğin spermi ile kadının yumurtasını uygun dış ortamda döllendirdikten sonra oluşan embriyoyu kadının rahmine yerleştirme yöntemi
(bk. İLKÂH).

TÜR

(bk. NEVİ).

TÜRBE

(التربة)

İslâm coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtları türbeden başka "küm-bet, makam, meşhed, buk'a, darîh, kub-be, ravza" gibi adlarla da anılmıştır. Bu adlandırmalar genellikle yapının ait olduğu kişinin makam ve mevkii, mensup oldu-ğu sosyal, dinî ve siyasî zümre, ayrıca ya-pının mimari özelliğini yansıtmakla bir-likte birbirinin yerine de kullanılmıştır. En makbul mezarı "en çabuk kaybolan" diye tanımlayan İslâmiyet'te zengin bir mezar mimarisinin gelişmesi şüphesiz çok şaşır-tıcıdır. İlk 250 yıllık süreçte Kubbetü's-Suleybiyye gibi atipik bir yapının varlığına rağmen mezar mimarisi İslâm'ın öngördü-ğü şekilde gelişmişti. Abbâsî halifelerinden Müntasır-Billâh için Rum asıllı annesi tarafından Sâmerâ'da inşa ettirilen, se-kizgen planlı bir dehlizle kuşatılmış kub-beli kare bir mekândan oluşan Kubbetü's-Suleybiyye, sadece Abbâsî mimarlığının değil İslâm mimarlığının da ilk mezar ya-pısı olarak önem arz etmekle birlikte tipolojik etkisi bulunmayan bir yapı durumun-dadır.

Abbâsî devrinde Buhara'da Sâmanîler'den İsmâil b. Ahmed için yaptırılan kare planlı türbe kubbe ile örtülü olup dört cep-hesi birbirinin benzeri biçimde ele alınmış-tır. Karahanlılar'a mal edilen ve tromplu kubbeye örtülü kare mekânı ile sade, fakat etkileyici bir mimari tasarıma sahip olan 367 (977-78) tarihli Arap Ata Türbe-sinde farklı biçimde giriş cephesi yüksel-tilerek vurgulanmıştır. Bölgesel şartların belirleyiciliği sebebiyle mezar yapılarında tuğla malzemeyi öne çıkaran Karahanlı-lar'ın bunun sağladığı imkânları nasıl zen-gin bir süsleme sanatına dönüştürdükle-rini bu türbede görmek mümkündür. Ni-tekim buradaki cephe tasarımı, Büyük Sel-çuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe Bîbi

için Talas'ta (Taraz) inşa edilen türbe ile Özkent'teki Celâleddin Hüseyin ve Mu-hammed b. Nasr türbelerinde görülen süslemelere öncülük etmiştir. XII. yüzyıl-da konstrüksiyonda yoğunlaşan mimari denemelere girişen Karahanlılar, Tirmiz'-deki Sultan Hüseyin Türbesi'nde kemerli sağır nişlerle teşkilâtlandırdıkları iç me-kâna yeni bir boyut kazandırırken Şeyh Fâzıl Türbesi'nde kare planlı gövde üze-rinde yükselen kademeli kasağa oturt-tukları sivri kubbe ile sonraki yapıları de-rinden etkileyecek olan dış kütle biçimle-nişinin ilk nüvelerini ortaya koymuşlardır. Öte yandan aynı dönemde hüküm süren Gazneliler, Arslan Câzib Türbesi gibi iddi-ali bir yapıyı inşa etmelerine rağmen me-zar mimarisinde Karahanlılar'ın gösterdi-ği gelişime ulaşamamışlardır.

Daha büyük uygulanan plan şemaları ve zenginleşen süsleme özellikleri dışında başlarda önemli bir gelişme göstereme-yen Selçuklular, Serahs'ta XI. yüzyıla ait Ebül-Fazl Türbesi ile Astanababa'da Alem-berdâr Türbesi'nde girişleri bir eyvan şek-lindeki hazırlık mekânlarının içine alarak önemli bir yenilik getirmişlerdir. Çift kub-be kullanımı ile bu küçük ölçekli yapılara âbidevi bir görünüm kazandırmaya çalış-an Selçuklular'ın uygulamalarında dikka-ti çeken bir başka özellik ise diğer cephe-lere de portalden aşağı kalmayacak dere-cede önem verilmiş olmasıdır. Her iki özel-liği en açık biçimde yansıtan Merv'deki Sul-tan Sencer Türbesi (1157) Büyük Selçuk-lu mimarisinin şüphesiz en dikkate değer mezar yapısıdır. Âbidevi gövdesini taçlan-dıran çift kubbeli tasarımı ile etkileyici bir mimarlık çalışması ortaya koyan yapının günümüze intikal etmeyen dış kubbesin-de kullanıldığı bilinen frize renkli sırlı tuğ-lalarla çininin mezar mimarisindeki yerini de belirlediği söylenebilir. İç mekânda bir diğer önemli süsleme unsuru olan alçının kullanımı ise henüz küçük ölçeklerde (bk. SULTAN SENCER TÜRBESİ).

Büyük Selçuklular'ın yıkılışından sonra onların hüküm sürdüğü topraklara ege-men olan devletler arasında mezar anıtları açısından en verimli olanı hiç şüphesiz Anadolu Selçukluları'dır. Bölgenin doğal taş kaynaklarının zenginliği ve bunu işleyecek yerli ustaların üstün becerisiyle bilhassa süslemede yeni bir senteze ulaşan Anadolu Selçukluları, türbelerden ziyade daha fazla sayıda ele aldıkları kümbet tarzı mezar yapılarında bu yenilikleri fazlasıyla kullan-mışlardır. Anadolu Selçuklularından günü-müze ulaşan en eski türbe, İzzeddin Key-kâvus'un Sivas'ta yaptırdığı medresenin bir